

Εισαγωγή

Ο τόμος αυτός αποτελεί την πρώτη έκδοση στην Ελλάδα που αφιερώνεται στην περιβαλλοντική ιστορία, ένα διεπιστημονικό γνωστικό πεδίο ιδιαίτερα ευρύ τόσο όσον αφορά τις χρονικές του αναφορές όσο και τα αντικείμενα ενασχόλησής του. Συγκεντρώσαμε μελέτες που αναφέρονται σε διάφορες περιόδους και αντικείμενα και οι οποίες έχουν εκπονηθεί από επιστήμονες διαφορετικών κλάδων με την ελπίδα ότι μελλοντικές εργασίες θα μπορέσουν να καλύψουν νέες περιοχές και να διευρύνουν τους ορίζοντες.

Η περιβαλλοντική ιστορία αρχίζει να οργανώνεται για πρώτη φορά ως επιστημονικός κλάδος τη δεκαετία του 1960, κυρίως ως λογική συνέχεια του κινήματος της διατήρησης της φύσης στις Ηνωμένες Πολιτείες, χώρα με παράδοση στις κοινωνικοπεριβαλλοντικές μελέτες. Η σύσταση όμως μιας αναγνωρίσιμης επιστημονικής κοινότητας δεν θα είναι ούτε άμεση ούτε απαλλαγμένη από συγκρούσεις. Το 1972 δημοσιεύεται το πρώτο αφιέρωμα στην περιβαλλοντική ιστορία από το *Pacific Historical Review* και το 1976 δημιουργείται το *Environmental Review* με στόχο να αποτελέσει σημείο αναφοράς για ιστορικές μελέτες του περιβάλλοντος. Το 1976 οργανώνεται επίσης η πρώτη Εταιρεία Περιβαλλοντικής Ιστορίας (American Society of Environmental History - ASEH)¹.

Τα βήματα αυτά δεν θα οδηγήσουν παρά με μεγάλη καθυστέρηση στην αναγνώριση της περιβαλλοντικής ιστορίας ως αυτόνομου ερευνητικού πεδίου. Σε ένα πρώτο στάδιο θα θεωρηθεί εξειδίκευση της επιστήμης της ιστορίας. Μάλιστα, ιστορικοί του περιβάλλοντος στην Αμερική θεωρούν πατέρες της περιβαλλοντικής ιστορίας τους εκπροσώπους της σχολής των Annales, όπως ο Fernand Braudel ή ο Emmanuel Le Roi Ladurie. Αυτή η αντίληψη όμως φαίνεται σε μεγάλο βαθμό καταχρηστική, καθώς οι ιστορικοί της σχολής των Annales τοποθετούν τον άνθρωπο και όχι το περιβάλλον στο κέντρο της προβληματικής τους (Καλαορα & Vlassorουλου,

1. Για μια λεπτομερή περιγραφή της δόμησης της περιβαλλοντικής ιστορίας ως γνωστικού αντικειμένου βλέπε το πολύ ενδιαφέρον βιβλίο του D. Hughes (2006) (κυρίως κεφάλαια 1 και 2).

2011). Πράγματι, οι εκπρόσωποι της σχολής αυτής έχουν μια ντετερμινιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία το περιβάλλον δεν αποτελεί αντικείμενο έρευνας παρά μόνο ως προς τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει για τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, ο Le Roy Ladurie ενδιαφέρθηκε για την ιστορία του αγροτικού πληθυσμού στον μεσαίωνα, αλλά όχι για την αλληλεπίδραση μεταξύ του ανθρώπου και των κλιματικών συνθηκών της περιόδου. Ο *a posteriori* χαρακτηρισμός του ως «περιβαλλοντικού ιστορικού» δόθηκε πριν ακόμη εδραιωθεί το περιβάλλον ως ερευνητικό πεδίο.

Στη συνέχεια θα αναγνωριστεί ότι η ιστορική μελέτη του περιβάλλοντος δεν αποτελεί αποκλειστική ενασχόληση των ιστορικών. Έχει κατ' εξοχήν διεπιστημονικό χαρακτήρα στον βαθμό που όχι μόνο ιστορικοί αλλά και γεωγράφοι, κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες και άλλοι μελετούν ποικιλία περιβαλλοντικών φαινομένων μέσα από μια ιστορική διάσταση. Για ένα διάστημα, αυτή η πολυφωνία θα αναθερμάνει τη διαμάχη για την αναζήτηση μιας σαφούς ταυτότητας που να ορίζει τι είναι και τι δεν είναι περιβαλλοντική ιστορία. Όπως αναφέρει ο D. R. Weiner (2005), στην πραγματικότητα η περιβαλλοντική ιστορία δεν ενοποιήθηκε ποτέ μέσα από έναν κοινό ορισμό των εννοιών «φύση» και «περιβάλλον» και μια κοινή μεθοδολογική προσέγγιση. Στην αναγνώριση της διεπιστημονικότητας και του πλούτου της συνέβαλε και η σύσταση κοινοτήτων περιβαλλοντικής ιστορίας, όπως η ASEH στις Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρωπαϊκή Εταιρεία Περιβαλλοντικής Ιστορίας (ESEH) που ιδρύθηκε το 1999, καθώς συνετέλεσαν στη διάνοιξη επικοινωνιακών οδών μεταξύ ερευνητών που ασχολούνταν με αυτό το αντικείμενο.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι, αν και ιδρύθηκε με 23 χρόνια καθυστέρηση σε σχέση με την αμερικανική δραστηριότητα, η ESEH θα επιτύχει τη συμμετοχή μελών από διάφορα ευρωπαϊκά κράτη² που συχνά έχουν συστήσει εθνικές ομάδες περιβαλλοντικής ιστορίας και οργανώνουν, πέρα από τα ανά διετία ευρωπαϊκά συνέδρια, σχετικές ομιλίες και ημερίδες. Εκτός από μεμονωμένους συγγραφείς, η Ελλάδα δεν διαθέτει μια θεσμοθετημένη ομάδα περιβαλλοντικής ιστορίας και, κατά συνέπεια, δεν εκπροσωπείται στην ESEH. Γενικότερα στη χώρα μας οι ιστορικοί έχουν δείξει μέχρι στιγμής μικρό ενδιαφέρον για το αντικείμενο αυτό που έχει μελετηθεί κυρίως από άλλες επιστήμες (γεωγραφία, πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία κ.λπ.) και συχνότερα από ερευνητές του εξωτερικού.

2. Σκανδιναβικές χώρες, Ρωσία και ανατολικές χώρες, Βρετανία, Ιρλανδία, Ολλανδία, Βέλγιο, Ισπανία, Πορτογαλία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανόφωνες χώρες. Βλέπε <http://eseh.org>

Για να επανέλθουμε όμως στον εννοιολογικό της προσδιορισμό, όπως ορίστηκε από τους πρωτεργάτες του πεδίου, η περιβαλλοντική ιστορία είναι ένα πεδίο πολυδιάστατο ως προς τα αντικείμενα έρευνας και διεπιστημονικό ως προς τις ερευνητικές μεθόδους που χρησιμοποιεί και τους στόχους που θέτει. Κατά τον D. Hughes (2006: 3-8), η θεματολογία της περιβαλλοντικής ιστορίας μπορεί να χωριστεί σε τρεις κατηγορίες: (1) Μελέτες που αφορούν την επίδραση του περιβάλλοντος στην ιστορία του ανθρώπου. Για τον ιστορικό του περιβάλλοντος, η φύση συγκαταλέγεται ανάμεσα στα ερευνητικά του αντικείμενα στον βαθμό που συνδέεται με τον άνθρωπο και γενικότερα με το κοινωνικό σύνολο. Με αυτή τη λογική η περιβαλλοντική ιστορία διαφοροποιείται από την επιστημολογική προσέγγιση του Durkheim που προτείνει τον διαχωρισμό ανθρώπου και φύσης. (2) Μελέτες που εστιάζονται στην αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπινης δραστηριότητας και περιβαλλοντικής αλλαγής. Στην πλειονότητά τους οι ιστορικοί του περιβάλλοντος ενδιαφέρονται για την επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας στο φυσικό περιβάλλον. (3) Μελέτες για τη θέση που κατέχει το περιβάλλον στην ιστορία των ανθρώπινων ιδεών και ιδιαίτερα για τον τρόπο με τον οποίο οι θρησκείες, οι πολιτικές ιδεολογίες, οι φιλοσοφικές αντιλήψεις αλλά και οι πολιτιστικές παραδόσεις επηρεάζουν τη σχέση ανθρώπου και φύσης. Σε αυτή την ταξινόμηση μπορούμε να προσθέσουμε μια ακόμη κατηγορία με μελέτες που εστιάζονται στον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες κοινωνίες μέσα στον χρόνο εκλαμβάνουν, ορίζουν και στη συνέχεια διαχειρίζονται το περιβάλλον και τις συνιστώσες του. Στο σύνολο των μελετών αυτών το περιβάλλον ορίζεται ευρέως και περιλαμβάνει έρευνες για τα δάση, το φυσικό ή το αστικό τοπίο, τα εδάφη, τα νερά, την ατμόσφαιρα, το κλίμα κ.λπ.

Οι F. Locher και G. Quinet (2009) διακρίνουν τέσσερις μεγάλες θεματικές ενότητες με τις οποίες ασχολείται η περιβαλλοντική ιστορία. Κατ' αρχάς μελέτες σχετικές με τη διατήρηση και προστασία των φυσικών πόρων και του τοπίου που αναπτύσσονται κυρίως τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Κάποιες από αυτές επικεντρώνονται στις κυβερνητικές πρωτοβουλίες προστασίας του περιβάλλοντος και άλλες στις κινητοποιήσεις πολιτών. Στη συνέχεια ολιστικές και διαχρονικές μελέτες που αφορούν την ανάλυση πληθυντικών περιβαλλοντικών ζητημάτων και καλύπτουν μεγάλες χρονικές περιόδους ενός ή περισσότερων αιώνων. Οι μελέτες αυτές επικεντρώνονται σε σημαντικές οικοσυστημικές αλλαγές που επηρέασαν τη ζωή του ανθρώπου πάνω στη γη από τη νεολιθική εποχή έως σήμερα αλλά και στις αλλαγές που επέβαλε διαχρονικά στη φύση ο ανθρώπινος πολιτισμός. Η τρί-

τη ενότητα περιλαμβάνει μελέτες που αναδεικνύουν την επίδραση του δυτικού ιμπεριαλισμού στα τοπικά οικοσυστήματα των αποικιών. Μελετώνται τόσο οι οικολογικές επιπτώσεις, λόγω της διάλυσης των τοπικών πολιτικο-κοινωνικών δομών, όσο και η οικολογική επίδραση της εφαρμογής νέων πολιτικών διαχείρισης του χώρου και του φυσικού πλούτου. Η τελευταία ενότητα αφορά μελέτες αστικού τοπίου και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Μελετώνται η επίδραση της αστικοποίησης στους φυσικούς πόρους, η ρύπανση που προκαλεί η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων, οι οικολογικές ανισότητες μεταξύ τάξεων και φύλων κ.ά.

Η διεπιστημονικότητα είναι το δεύτερο κατ' εξοχήν στοιχείο ορισμού της περιβαλλοντικής ιστορίας. Όπως αναφέρει ενδεικτικά ο J. McNeill (2003), η περιβαλλοντική ιστορία είναι τόσο διεπιστημονική όσο η εξέλιξη της διανόησης το επιτρέπει. Για τον J. M. Powell, (1995 – αναφορά του Hughes, 2006: 9), δεν πρόκειται για μια υποδιαίρεση της επιστήμης της ιστορίας, όπως συχνά αφήνεται να θεωρηθεί, αλλά για μια ξεχωριστή διεπιστημονική μεθοδολογία. Σε αυτό τον τόμο προτιμήσαμε να μιλάμε για προσέγγιση και λιγότερο για μεθοδολογία, καθότι κάθε επιστήμη κάνει χρήση της ιστορικής μεθόδου κινητοποιώντας διαφορετικά ερευνητικά εργαλεία, με διαφορετικό τρόπο και για διαφορετικό σκοπό. Για παράδειγμα, η πολιτική επιστήμη μπορεί να χρησιμοποιήσει ως κεντρική ιστορική πηγή ανάλυσης τους κοινοβουλευτικούς λόγους, προκειμένου να κατανοήσει τον τρόπο ορισμού των οικολογικών κρίσεων ως δημόσιων προβλημάτων. Η γεωγραφία επικεντρώνεται στην ανά τον χρόνο αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης, προκειμένου να κατανοήσει την οργάνωση του χώρου σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Εάν περιοριστούμε στο περιεχόμενο αυτού του τόμου, εκπροσωπούνται η ιστορία, η γεωγραφία, η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη και οι επιστήμες της αγωγής. Σε κάθε έρευνα πάντως η αναδρομή στο παρελθόν αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση του παρόντος, το οποίο αποτελεί απόρροια μιας σειράς διαδοχικών καταστάσεων. Οι R. Rose και P. L. Davies (1994) χρησιμοποιούν τον όρο κληρονομιά (inheritance), προκειμένου να επισημάνουν το βάρος του παρελθόντος στη διαμόρφωση των σύγχρονων καταστάσεων. Η ιστορική ανάλυση, κατά συνέπεια, επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση όχι μόνο των σημερινών περιβαλλοντικών προκλήσεων αλλά και των μηχανισμών αλλαγής και αντίστασης που δημιουργεί η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση.

Πώς ορίζεται όμως χρονικά και χωρικά η περιβαλλοντική ιστορία; Εάν χρησιμοποιήσουμε ένα σχήμα οξύμωρο, μπορούμε να υποστηρίξουμε

πως η περιβαλλοντική ιστορία είναι αχρονική στον βαθμό που η μελέτη της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και των αλλαγών που προκαλεί είναι παρούσα από τότε που υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες. Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε το έργο του Ιπποκράτη *Περί αέρων, τόπων και υδάτων*, όπου μελετάται η επίδραση του περιβάλλοντος στον χαρακτήρα και την πνευματική εγρήγορση των λαών. Ο Θουκυδίδης αποδίδει επίσης σειρά πολεμικών συρράξεων στην προσπάθεια για έλεγχο των φυσικών πόρων. Αυτή η προβληματική επανέρχεται σήμερα με μελέτες που συνδέουν την κλιματική αλλαγή με βίαιες ενδο- ή δια-συνοριακές συγκρούσεις (Welzer, 2009). Από τη στιγμή που η περιβαλλοντική ιστορία αναγνωρίζεται ως ερευνητικό πεδίο στα τέλη του 20ού αιώνα, θα μελετηθούν όλες οι περίοδοι από την προϊστορία μέχρι τη σύγχρονη εποχή και κυρίως ο 19ος και ο 20ός αιώνας, κατά τους οποίους η πρόοδος της τεχνολογίας επέφερε σημαντικότερες αλλαγές στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Σύμφωνα με τον J. McNeill (2000), κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα προκλήθηκε η μεγαλύτερη περιβαλλοντική καταστροφή που έχει γνωρίσει η ανθρωπότητα. Οι μελέτες αυτές είναι άλλοτε διαχρονικές και αναζητούν τη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και άλλοτε χρονικά οριοθετημένες προσπαθώντας να δώσουν φως σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Η χωρική διάσταση της περιβαλλοντικής ιστορίας είναι εξίσου πλούσια. Μετά τις Ηνωμένες Πολιτείες, διάφορες χώρες, κυρίως ευρωπαϊκές αλλά και ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Νότια Αφρική, ξεκίνησαν έρευνες για τη σύνταξη τοπικών τόμων περιβαλλοντικής ιστορίας. Ενώ οι πρωτοβουλίες αυτές πληθαίνουν σε εθνικό επίπεδο, η διεθνοποίηση της περιβαλλοντικής προβληματικής στη δεκαετία του 1970, που ενισχύθηκε με το ενδιαφέρον που εξέφρασαν τα Ηνωμένα Έθνη για την προστασία του περιβάλλοντος, έδωσε νέα ώθηση στις ιστορικές μελέτες. Κυρίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες οι έρευνες με αντικείμενο τη διαχρονική επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας στις παγκόσμιες οικολογικές κρίσεις αυξηθήκαν σημαντικά και επέτρεψαν συχνά να αναθεωρήσουμε την άποψη της συγχρονικότητας ορισμένων περιβαλλοντικών προβλημάτων, όπως η κλιματική αλλαγή ή η περιβαλλοντική μετανάστευση (Goubert, 1986· Kalasra, 1993· Vlassopoulou, 2005).

Στην προσπάθειά μας να ορίσουμε το ερευνητικό πεδίο της περιβαλλοντικής ιστορίας γίνεται σαφές ότι αυτό ξεπερνά κατά πολύ την περίοδο που ξεκινά το 1970 με τη θεσμοθέτηση του περιβάλλοντος ως όρου και ως πε-

δίου πολιτικοδιοικητικής δράσης. Παρ' όλα αυτά, στον τόμο αυτό εντάξαμε μελέτες που περιορίζονται στην περίοδο 1970-2009, γιατί όχι μόνο επιτρέπουν να καλυφθούν βιβλιογραφικά κενά που εμποδίζουν να διαφανεί το βάρος προϋπαρχουσών πολιτικών και κοινωνικών δομών και πρακτικών στην αντίληψη και διαχείριση του περιβάλλοντος στη σύγχρονη Ελλάδα, αλλά επίσης γιατί ορισμένα γνωστικά αντικείμενα, όπως η περιβαλλοντική εκπαίδευση (Λιαράκου & Φλογαίτη, 2007), είναι άμεσα συνδεδεμένα με τη σύγχρονη νομιμοποίηση του περιβάλλοντος ως ερευνητικού πεδίου.

Ξεκινώντας από την αρχαιότητα, στο πρώτο κεφάλαιο ο J. D. Hughes εξετάζει την επίδραση που είχαν τα αρχαία τεμένη στη διατήρηση της βιοποικιλότητας. Ο χαρακτηρισμός ορισμένων περιοχών ως απαραβίαστων, ιερών τοποθεσιών αφιερωμένων στους θεούς (*ιερά τεμένη*) επέτρεψε την προστασία της άγριας χλωρίδας και πανίδας τόσο στα δάση όσο και στις βουνοκορφές, στα έλη, στα ποτάμια, στις λίμνες, στις θαλάσσιες ακτές, καθώς και σε ολόκληρα νησιά, τουλάχιστον από τα χρόνια για τα οποία υπάρχει κάποια γραπτή αναφορά και έως το 391 μ.Χ., που ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α' κατήργησε τον συγκεκριμένο θεσμό. Σε μερικές περιπτώσεις, βρίσκονται ακόμη και σήμερα κατάλοιπα των αρχαίων αυτών βιοτόπων σε νεκροταφεία, κήπους μοναστηριών και σε απομονωμένες φυσικές περιοχές. Όμως, η οριοθέτηση και προστασία των ιερών αλσών σήμαινε πως οι ανιέρες περιοχές δεν τύχαιναν ιδιαίτερης προστασίας. Η διατήρηση της βιοποικιλότητας σε αυτή τη συγκεκριμένη περίοδο αποδεικνύεται έτσι άμεσα συνδεδεμένη με τη διατήρηση της αρχαίας ελληνικής πίστης.

Οι S. Desruelles, E. Fouache και C. Cosandey μελετούν το σύστημα διαχείρισης γλυκού νερού στο νησί της Δήλου κατά τον 1ο και τον 2ο αι. π.Χ. Η συγκέντρωση νερού είναι ζήτημα υψίστης σημασίας για τα νησιά της Μεσογείου, και ιδιαίτερα για τα νησιά των Κυκλάδων, όπου οι κλιματολογικές και γεωλογικές συνθήκες περιορίζουν τη δημιουργία αποθεμάτων γλυκού νερού. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις μεγάλης συγκέντρωσης πληθυσμού, ο ατελής εμπλουτισμός των υπόγειων υδροφορέων μπορεί να προκαλέσει σοβαρές ελλείψεις σε πόσιμο νερό. Παρά την παρουσία αυτών των φυσικών περιοριστικών παραγόντων, η πόλη της αρχαίας Δήλου άκμασε αριθμώντας περισσότερους από 10.000 κατοίκους. Ενώ σήμερα η κάλυψη των αναγκών σε νερό της τουριστικής νήσου Μυκόνου γίνεται κυρίως με τη μεταφορά γλυκού νερού με υδροφόρα πλοία, στη γενέτειρα του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος η ύδρευση γινόταν αποκλειστικά μέσω υδραυλικών εγκαταστάσεων που κατασκευάζονταν κατά τις διαδοχικές φάσεις της αστικής

επέκτασης και που βελτιστοποιούσαν την αποθήκευση και χρήση των υδατικών πόρων του νησιού. Τα έργα αυτά διατηρούνται μέχρι σήμερα με τη μορφή που είχαν στην ελληνιστική περίοδο και κυρίως τον 1ο αιώνα π.Χ. Έτσι, ο αρχαιολογικός χώρος με τα «απολιθωμένα» τοπία, που ήρθαν στην επιφάνεια με τις ανασκαφές των αρχαιολόγων της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, αποτελεί έναν μοναδικό χώρο μελέτης μιας οικολογικά βιώσιμης διαχείρισης του νερού σε αντίξοο περιβάλλον.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ο J. McNeil μελετά την αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης στη Βόρεια Πίνδο. Η θέση που υποστηρίζει, παρότι δεν συναντά πάντα τη σύμφωνη γνώμη των οικολόγων, είναι ότι οι ανθρώπινες παρεμβάσεις αποτέλεσαν τον σημαντικότερο παράγοντα αλλοίωσης του περιβάλλοντος της περιοχής, η οποία με τη σειρά της προκάλεσε μετανάστευση του τοπικού πληθυσμού. Από μακρινή και απομονωμένη περιοχή που αραιοκατοικούνταν, η Πίνδος έγινε μετά το 1700 τόπος κατοικίας δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Με την πάροδο του χρόνου οι άνθρωποι προσαρμόστηκαν στο ορεινό περιβάλλον, συνδυάζοντας τη γεωργία με την κτηνοτροφία, την υφαντική τέχνη, τη μεταλλουργία και τη μεταναστευτική εποχιακή εργασία. Όμως αυτή η ακμή δημιούργησε πίεση στα εδάφη, τους βοσκοτόπους και τα δάση αναγκάζοντας τους κατοίκους να στραφούν προς το εμπόριο ξυλείας, καυσόξυλων και μαλλιού, γεγονός το οποίο συνέβαλε στην περαιτέρω εξάντληση του οικολογικού κεφαλαίου. Η μετανάστευση στα πεδινά, στις άλλες πόλεις της Ελλάδας και στο εξωτερικό έγινε αναπόφευκτη και τα χωριά της ορεινής Πίνδου εγκαταλείφθηκαν.

Ασχολούμενη και αυτή με την ορεινή Πίνδο, η Ε. Σαράτση ερευνά τα κυριότερα ιστορικά γεγονότα που συντέλεσαν στη διαμόρφωση του σημερινού τοπίου στο Ζαγόρι κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η συσχέτιση στοιχείων του σημερινού τοπίου με παραδοσιακές μορφές διαχείρισης του περιβάλλοντος που άκμασαν στο παρελθόν στα βουνά της Πίνδου επιτρέπει την κατανόηση της δυναμικής που άλλαξε ριζικά το παραγωγικό αλλά συγχρόνως προστατευόμενο τοπίο του Ζαγορίου. Η δυναμική αυτή αλλοίωσε τα χαρακτηριστικά του τοπίου που κάποτε είχαν πολύτιμη αξία, ενώ σήμερα σπανίζουν. Παράλληλα με τη γεωγραφική θέση και το φυσικό περιβάλλον σχολιάζονται κοινωνικά ζητήματα της περιοχής, όπως αλλαγές στο καθεστώς ιδιοκτησίας γης, μετακινήσεις πληθυσμών και το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διατήρηση του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Ενώ η εξέταση της ανθρώπινης επίδρασης στο φυσικό τοπίο εστιάζεται συνήθως στις δραστηριότητες που διαμόρφωσαν το τοπίο αυ-

τό, η παρούσα έρευνα υποστηρίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις η ανθρώπινη «απραξία» μπορεί να αλλάξει εξίσου ριζικά το τοπίο.

Η Χ. Βλασσοπούλου ερευνά τον κατ' αρχάς παράδοξο ορισμό της ατμοσφαιρικής ρύπανσης ως δημόσιου προβλήματος στις αρχές του 20ού αιώνα. Η Ελλάδα την περίοδο αυτή δεν θα μπορούσε να καταταγεί μεταξύ των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών και η χρήση αυτοκινήτου στις μετακινήσεις εντός των μεγάλων πόλεων ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Παρόλα αυτά το κοινοβούλιο θα ασχοληθεί με τα ζητήματα της βιομηχανικής ρύπανσης και της ρύπανσης από τα αυτοκίνητα και θα ληφθούν αποφάσεις πρωτοπόρες για την εποχή σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Το ζήτημα της ποιότητας της ατμόσφαιρας δεν εμφανίζεται ως μια αντικειμενική εξωτερική συνθήκη που επιβάλλεται στην πολιτεία, ενώ η παρουσία ρύπανσης δεν είναι επαρκής παράγοντας για την ανάπτυξη περιβαλλοντικής πολιτικής. Η λήψη πολιτικής πρωτοβουλίας εξαρτάται κυρίως από τις υπάρχουσες κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες, αλλά έχει πραγματικές επιπτώσεις στο περιβάλλον στον βαθμό που ορίζει τι πρέπει να εκλαμβάνεται ως περιβαλλοντικό πρόβλημα και επιτρέπει τη λήψη διοικητικών μέτρων για τη διαχείρισή του.

Ο Ι. Μποτετζάγιας και ο Σ. Κουρουζίδης ανασυντάσσουν την ιστορία του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος από τα τέλη του 19ου αιώνα. Μεμονωμένες πρωτοβουλίες πεζοπόρων και ορειβατών τον 19ο αιώνα δημιουργούν άτυπες ενώσεις, των οποίων οι δραστηριότητες και το έντυπο υλικό διαμόρφωσαν στην Ελλάδα ιδέες και εξελίξεις αντίστοιχες με αυτές των υπόλοιπων ευρωπαϊκών φυσιολατρικών κινήματων της εποχής. Η πρώτη αυτή ρομαντική προσέγγιση της φύσης θα κλονιστεί με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της μεταπολεμικής εποχής και την έμφαση που θα δοθεί στην «ανάπτυξη» της χώρας. Οι αναπτυξιακές πολιτικές θα σηματοδοτήσουν νέες απειλές για το φυσικό περιβάλλον αλλάζοντας τον έως τότε κυρίαρχο ρομαντικό λόγο. Η προσοχή θα εστιαστεί σε πιο emphatic θέματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης και ρύπανσης ως προς τα οποία η επιστήμη καλείται να τοποθετηθεί. Με μικρή καθυστέρηση σε σχέση με τη δυτική Ευρώπη, η περιβαλλοντική προβληματική θα πολιτικοποιηθεί με την εμφάνιση των πρώτων οικολογικών ομάδων. Μετά τη δικτατορία, θα εμφανιστεί το σύγχρονο ελληνικό πράσινο κίνημα που παρουσιάζει τα κύρια χαρακτηριστικά των άλλων πράσινων ευρωπαϊκών κινήματων, χωρίς όμως, προς το παρόν, να συνοδεύεται από τη θεσμική και πολιτική ισχυροποίηση που χαρακτηρίζει τα τελευταία.

Το κεφάλαιο της Μ. Κούση και του Ι. Βολακάκη αναφέρεται στη μεταπολεμική περίοδο και εστιάζεται στις κοινωνικές διεκδικήσεις και κινητοποιήσεις ως προς τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της γεωργικής ανάπτυξης. Η ελληνική γεωργία γνώρισε μεταξύ της δεκαετίας του 1960 και αυτής του 1990 τρεις τεχνολογικές αλλαγές που προκάλεσαν διαφορετικού τύπου διεκδικήσεις και κινητοποιήσαν διαφορετικούς φορείς. Οι αντιδράσεις στη χημική γεωργία της δεκαετίας του 1960 οργανώνονται από κοινωνικούς και πολιτικούς μη κρατικούς φορείς, ιδιαίτερα στον αστικό χώρο, αλλά είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Οι γεωργοί έχουν προφανώς χαμηλό επίπεδο γνώσεων σχετικά με την επίδραση της γεωργίας στο περιβάλλον και οι αγροτικές διαμαρτυρίες επικεντρώνονται κυρίως σε θέματα οικονομικής βιωσιμότητας και προστασίας των φυσικών πόρων. Οι διεκδικήσεις κατά της εφαρμογής της γενετικά τροποποιημένης γεωργικής καλλιέργειας στη δεκαετία του 1990 οργανώνονται σε εθνικό επίπεδο τόσο από κρατικούς φορείς όσο και από δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών αλλά και των ίδιων των αγροτικών συνδικάτων που αντιτάσσονται στη χρήση γενετικά μεταλλαγμένων σπόρων. Τη δεκαετία του 1980 εμφανίζονται στη Ελλάδα και οι πρώτες κινήσεις για την οργανική/βιολογική γεωργία.

Ο Χ. Κουταλάκης μελετάει τη σταδιακή διαμόρφωση από τη δεκαετία του 1970 μηχανισμών άμβλυσης των συγκρούσεων μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων που καθιστούν τις περιβαλλοντικές πολιτικές στην Ελλάδα ένα από τα πιο συγκρουσιακά πεδία κοινωνικών αντιπαραθέσεων σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Αυτή η προφανής ιδιομορφία ερμηνεύεται ως συνάρτηση της ιστορικής παρουσίας πελατειακών δεσμών μεταξύ κράτους και πολίτη και της μεταβίβασης ευρείας διακριτικής ευχέρειας στη διοίκηση, με αποτέλεσμα την αδιαφάνεια στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η αποτυχία ενσωμάτωσης των συμμετοχικών διαδικασιών που προβλέπει η περιβαλλοντική νομοθεσία της ΕΕ από τη δεκαετία του 1990 δεν μπόρεσε να ενδυναμώσει τον δημοκρατικό έλεγχο και τη λογοδοσία της διοικητικής δράσης. Έτσι η προσφυγή στη δικαιοσύνη εδραιώθηκε ως το ύστατο μέσο εξασφάλισης στοιχειώδους ελέγχου και πρόσβασης των πολιτών, των περιβαλλοντικών οργανώσεων και των τοπικών αντιπροσωπευτικών οργανώσεων στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων. Οι θεσμικοί αυτοί παράγοντες οδηγούν στη σταδιακή εμφάνιση και εντατικοποίηση μιας συγκρουσιακής κουλτούρας επίλυσης των περιβαλλοντικών αντιθέσεων στη χώρα μας που αποδεικνύεται αναποτελεσματική.

Οι Χ. Κάτσηνου, Ε. Φλογαίτη και Μ. Δασκολιά ασχολούνται με τις Μη Κυ-

βερνητικές Περιβαλλοντικές Οργανώσεις και τον ρόλο που έχουν διαδραματίσει τις δύο τελευταίες δεκαετίες στην προώθηση της ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης των πολιτών σε σχέση με τα ζητήματα του περιβάλλοντος. Μια από τις θεμελιώδεις αρχές της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης είναι ότι δεν πρέπει να περιορίζεται στο σχολείο, αλλά να εκτείνεται σε όλη τη ζωή του ανθρώπου, καθώς πρόκειται για μια διά βίου μάθηση. Από την άποψη αυτή οι ΜΚΟ μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην υλοποίησή της, λειτουργώντας συμπληρωματικά ως προς την τυπική εκπαίδευση. Η ερμηνεία όμως που θα δώσει και το έργο που θα αναπτύξει μια ΜΚΟ σε σχέση με την περιβαλλοντική εκπαίδευση βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη φυσιογνωμία και τον προσανατολισμό της. Αυτή την πορεία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης τα τελευταία είκοσι χρόνια στο πλαίσιο δύο περιβαλλοντικών οργανώσεων παρακολουθούμε σε αυτό το κεφάλαιο. Μέσα από μια ιστορική και συγκριτική προσέγγιση αναδεικνύονται οι ομοιότητες και οι διαφορές που καθορίζουν τελικά το στίγμα που άφησε καθεμιά οργάνωση στην ανάπτυξη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στη χώρα μας.

Με την εξέλιξη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα ασχολείται και το τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος τόμου. Η Γ. Λιαράκου εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η έννοια της αειφορίας επηρέασε την περιβαλλοντική εκπαίδευση αναλύοντας τις σχετικές αποφάσεις του Υπουργείου Παιδείας. Η ανάδυση της έννοιας της αειφορίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980 είχε σημαντική επίδραση στη διεθνή περιβαλλοντική προβληματική, ιδιαίτερα δε στη ρητορική και τη δράση των διεθνών οργανισμών. Το γεγονός αυτό δεν άφησε ανεπηρέαστη την περιβαλλοντική εκπαίδευση, καθώς πρόκειται για ένα πεδίο ανοικτό στις νέες ιδέες και εξελίξεις που σημειώνονται τόσο στον χώρο του περιβάλλοντος όσο και στον χώρο της εκπαίδευσης. Στη διάρκεια των τελευταίων είκοσι χρόνων οι διεθνείς οργανισμοί που στήριξαν την περιβαλλοντική εκπαίδευση από τα πρώτα της βήματα άρχισαν σταδιακά να προωθούν μια πιο διευρυμένη μορφή, την εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη. Απέναντι σε αυτή την εξέλιξη, η ελληνική πολιτεία δεν διαμόρφωσε μια συγκροτημένη θέση και η ενσωμάτωση της έννοιας της αειφορίας φαίνεται ότι απλώς ακολουθούσε τις διεθνείς εξελίξεις, χωρίς όμως να εντάσσεται σε μια ενιαία και ολοκληρωμένη εκπαιδευτική πολιτική.

Χλόη Βλασσοπούλου
Γεωργία Λιαράκου